

Wat is de doorrekening van de verkiezingsprogramma's door het CPB waard?

Frank A.G. den Butter ¹

Samenvatting

Deze bijdrage bespreekt de achtergrond van de typisch Nederlandse gewoonte om de economische effecten van de verkiezingsprogramma's door het CPB te laten doorrekenen. De voor- en nadelen van deze rekenexercitie worden op een rijtje gezet waarbij de balans naar de voordelen doorslaat zodat de exercitie als waardevol kan worden beschouwd. De belangrijkste voordelen zijn dat deze onderwerping van de partijprogramma's aan het keurmerk van het CPB de politieke partijen dwingt om hun voorstellen op consistente wijze te formuleren en rekening te houden met de budgetrestrictie. Het verlaagt de transactiekosten in de compromisvorming over de voorstellen, met name in de kabinetsformatie bij het opstellen van het regeerakkoord. Een nadeel is dat de opstellers van de verkiezingsprogramma's zich al te sterk richten op beleidsmaatregelen die het volgens de modelberekeningen van het CPB goed doen.

1 Inleiding

Vanuit het economisch perspectief van een goede inzet van schaarse middelen is het de vraag hoe waardevol de doorrekening van het Centraal Planbureau van de verkiezingsprogramma's van de verschillende politieke partijen is. Wat is de betekenis van deze exercitie voor het economisch beleid en het politieke besluitvormingsproces? Eigenlijk zou, om de waarde van de doorrekeningsexercitie goed te bepalen, een maatschappelijke kosten/batenanalyse van deze exercitie moeten plaatsvinden, een terrein waarop het CPB overigens zelf grote deskundigheid en ervaring heeft. Maar zo'n formele kosten/baten analyse lijkt mij in dit geval een verkeerde inzet van schaarse middelen. Vandaar dat ik mij in dit artikel beperk tot een opsomming van de voor- en nadelen van de doorrekeningsexercitie zodat op informele wijze tot een afweging van maatschappelijke kosten en baten kan worden gekomen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de maatschappelijke baten van de exercitie voor een belangrijk deel bepaald worden door het wetenschappelijk gehalte van de economische methoden en technieken, en de kennis van de Nederlandse instituties, waarop de doorrekening van de verkiezingsprogramma's berust. Aan de waardering van de door het CPB gebruikte methoden en de daar aanwezige kennis van de Nederlandse economie wordt in andere bijdragen aan dit nummer van *Openbare Uitgaven* aandacht besteed. Naar mijn mening is echter de wetenschappelijke kwaliteit en integriteit van het Centraal Planbureau en de aldaar

¹ Hoogleraar Algemene Economie, Vrije Universiteit Amsterdam en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Dit artikel is een actualisering en bewerking van een lezing gehouden tijdens de conferentie "Berekende keuzen" op 19 April 2002 in Den Haag.

opgebouwde kennis en ervaring met de economische beleidsanalyse in ons land op zich al een voldoende garantie dat de balans van de maatschappelijke kosten en baten van de doorrekeningsexercitie naar de baten doorslaat. Bovendien betekent die opgebouwde ervaring dat de directe kosten, in de zin van tijdbesteding door medewerkers van het CPB en deskundigen van de politieke partijen, relatief gering zijn. Daarbij komt dat een deel van deze kosten is op te vatten als specifieke investering die in de onderhandelingen over een Regeerakkoord en in het verdere politieke debat rendement oplevert.

De inhoud van dit artikel is als volgt. Alvorens in de paragrafen 3 en 4 op de maatschappelijke voor- en nadelen van de doorrekeningsexercitie in te gaan, wordt in de volgende paragraaf eerst de achtergrond van deze typisch Nederlandse exercitie geschetst en wordt ingegaan op het dilemma waarvoor een onafhankelijk maar door de Regering gefinancierd bureau zich geplaatst ziet bij een dergelijke doorrekeningsexercitie. Paragraaf 5 bevat tenslotte de conclusies.

2 Achtergrond en geschiedenis

De doorrekeningsexercitie is inderdaad typisch Nederlands en sluit naadloos aan op onze lange traditie van wetenschappelijk onderbouwde, kwantitatieve economische beleidsanalyse. In het buitenland kijkt men met verwondering, meer nog dan met bewondering, aan tegen deze methode om louter vanuit het economisch perspectief de verkiezingsprogramma's van politieke partijen met elkaar te vergelijken. Zo veronderstelde prof. VanderVelde van de Katholieke Universiteit Leuven tijdens de OCFEB/KUB conferentie over "Berekende Keuzen" dat men in België het ook wel wenselijk zou achten om het Belgische Planbureau een dergelijke doorrekening te laten uitvoeren. Men zou het zich echter pas vlak voor de verkiezingen pas realiseren en er dan maar in berusten dat er toch niet voldoende tijd voor zo'n doorrekening zou zijn.

In feite kan de doorrekening gezien worden als een uitvloeisel van Tinbergens ideaalbeeld van de economische beleidsanalyse waarin wetenschappelijke inzichten over de invloed van de beleidsinstrumenten op de doelstellingen van de economische politiek strikt gescheiden worden van de politieke preferenties over de ruilwaarden tussen die beleidsdoelstellingen. Deze ideeën van Tinbergen over de leer van de economische politiek komen natuurlijk niet uit de lucht vallen, maar zijn geworteld in de maatschappelijke ordening en het politieke landschap in ons land. De door Tinbergen geïnitieerde macro-economische beleidsanalyse van het CPB vervult dan ook een belangrijke rol in de overlegstructuur van het Nederlandse poldermodel. Van Zanden (2002) verhaalt hoe volgens de historici de wortels van dit model al in de Middeleeuwen terug te vinden zijn. In de Republiek der Nederlanden (1572-1795) was vervolgens sprake van een intensieve overlegcultuur die sprekende overeenkomsten vertoont met het huidige poldermodel.

De doorrekening van de verkiezingsprogramma's dient in dit kader te worden gezien. Hierbij moet worden bedacht dat toen Tinbergen zijn leer van de economische politiek vlak na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde en er over nadacht hoe de economische beleidsvoorbereiding in ons land vormgegeven en geïnstitutionaliseerd diende te worden, de Nederlandse samenleving nog sterk verzuimd was. De

voornaamste zuilen waren indertijd de liberalen, de katholieken, de protestanten en de socialisten. Elke zuil werd vertegenwoordigd door één of meerdere politieke partijen die, om zo te zeggen, impliciet hun eigen sociale welvaartsfunctie met politieke voorkeuren hadden. Omdat geen enkele partij ooit uitzicht op de meerderheid had, was coalitievorming noodzakelijk. Terwijl er indertijd in de bevolking sprake was van een vrijwel volledige segregatie tussen de zuilen, waren de leiders en voormannen van de zuilen gedwongen met elkaar te overleggen en tot compromissen te komen. Ofschoon de Nederlandse samenleving heden ten dage natuurlijk grotendeels is ontzuild, is het politieke bestel niet wezenlijk veranderd en zijn nog steeds politieke compromissen nodig tussen de politieke partijen om tot een meerderheidscoalitie te komen.

Het lijkt vanzelfsprekend dat, toen Tinbergen in 1947 de eerste directeur van het Centraal Planbureau werd, de modelmatige macroeconomische beleidsanalyse zich een vooraanstaande positie zou verwerven in de beleidsvoorbereiding in ons land. Tinbergen was immers de bouwer van het eerste econometrische beleidsmodel (Tinbergen, 1936) waarmee hij zelfs indertijd al in beleidsvarianten (met de beroemde spoorboekjes) de effecten van beleidsmaatregelen berekende. Zo vanzelfsprekend was die dominante rol van Tinbergen's ideeën in het begin echter niet. In de beginjaren ontstond namelijk op het CPB een fundamentele discussie over de vraag hoe vorm zou moeten worden gegeven aan de formele verplichting om ieder jaar een Centraal Economisch Plan op te stellen (zie Van den Bogaard, 1998). Enerzijds was er de opvatting van Van Cleeff om normatief planmatig te werk te gaan waarbij het economisch plan leek op de wijze waarop een bedrijfsplan wordt opgesteld. Anderzijds was het de opvatting van Tinbergen dat de normatieve en positieve aspecten in de beleidanalyse strikt gescheiden dienden te worden. De wijze waarop de economische beleidsadvisering het meest succesvol zou zijn in de verzuilde samenleving stond centraal in deze controverse. In de beleving van Van Cleeff zouden de meningen en voorkeuren van de verschillende zuilen in een alomvattende normatieve theorie dienen te worden samengevoegd. Het uitgangspunt van Tinbergen was daarentegen dat er een zo objectief mogelijk beeld van de werkelijkheid geschetst diende te worden. De verschillen in opvattingen tussen de zuilen zouden daarmee kunnen worden teruggebracht tot de normatieve componenten. Anders gezegd, het stond hem voor ogen om een duidelijk onderscheid te maken tussen de werking van de economie – geformaliseerd en gestileerd in het economisch model - en de doelstellingen van economische politiek die in een welvaartsfunctie worden beschreven. Het oogmerk was dan om het eens te worden over de werking van de economie (consensus-model) en in onderhandelingen tot een compromis te komen over de na te streven beleidsdoeleinden (compromis-model). Uiteindelijk is het pleit in het voordeel van de methodiek van Tinbergen beslecht.

Sindsdien bestaat er in de Nederlandse macroeconomische beleidsvoorbereiding een duidelijke scheiding tussen drie onderdelen, namelijk (i) de normen en politieke preferenties, (ii) de werking van de economie beschreven in een kwantitatieve modelmatige analyse en, onafhankelijk daarvan, (iii) de verzameling van statistische gegevens. Terwijl de twee laatste elementen tot het domein van de wetenschap gerekend worden, behoort articulatie en afweging van preferenties tot het politieke domein. Opmerkelijk hierbij is trouwens de strikte scheiding die Tinbergen – voor de oorlog medewerker van het CBS – aanbracht tussen het verzamelen en samenstellen van statistische gegevens en de beleidsanalyse. Het eerste gebeurt door het CBS en

het tweede door het CPB. Dit is een belangrijk verschil met bijvoorbeeld de organisatie van de beleidsanalyse in Noorwegen waar de analysefunctie binnen het Noorse Centrale Bureau voor de Statistiek plaatsvindt. De scheiding tussen de statistiekverzamelde taak van het CBS en de analytische taak van het CPB is wettelijk verankerd. Dit legt een grens op aan de mogelijkheden van het CBS om de door dit bureau verzamelde gegevens te interpreteren. De normatieve afweging van de verschillende gezichtspunten en preferenties vindt in het Nederlands overlegmodel plaats in een samenspraak tussen de overheid en de maatschappelijke belangenorganisaties. Gegevens en wetenschappelijke analyse vormen een belangrijke input in deze samenspraak. Deze werkwijze om feiten (zo goed als het kan) van politieke inzichten te scheiden is tot nu toe altijd een van de belangrijkste karakteristieken van het Nederlandse consensus- en compromis-model geweest.

Het feit dat de voornaamste politieke partijen het CPB de gevolgen van de beleidsvoornemens in hun verkiezingsprogramma's voor de economische groei, de werkgelegenheid, de inkomensverdeling, enz. laten doorekenen, markeert bijkans de ultieme realisatie van Tinbergens' droom om de kennis over de werking van de economie te scheiden van de normatieve preferenties over de ruilwaarden tussen de verschillende beleidsdoeleinden, die voor iedere politieke partij of zuil verschillend zijn. Vanuit de hierboven geschetste historische achtergrond is het niet verwonderlijk dat het CPB de doorrekeningsexercitie uitvoert. Integendeel, het is eigenlijk verwonderlijk dat dit pas sinds 1986 gebeurt. In dat jaar verzochten de drie toenmalige belangrijkste politieke partijen, namelijk het CDA, de VVD en de PvdA, het CPB om naar de gevolgen van hun beleidsplannen te kijken. In 1989 voegde D66 zich bij deze groep en in 1994 besloot ook Groen Links, na een heftige interne discussie en een debat over deze problematiek in De Balie in Amsterdam, om als vijfde partij aan de exercitie deel te nemen. In 1998 deden wederom deze vijf politieke partijen mee, terwijl in 2002 exercitie tot acht partijen is uitgebreid. Benadrukt zij dat het CPB de doorrekening uitdrukkelijk op verzoek van de politieke partijen uitvoert en, behalve wat betreft de timing van de exercitie, hiertoe geen eigen initiatief neemt. Het is dan ook de eigen wil van de politieke partijen of zij hun verkiezingsprogramma door het CPB willen laten onderzoeken of niet. Wel is het natuurlijk zo dat de doorrekening van het CPB hen als het ware een stempel van goedkeuring verstrekt, waarmee zij tonen een consistent, serieus en uitvoerbaar partijprogramma te hebben opgesteld. Dit brengt tevens enig kuddegedrag met zich mee in de besluiten van de politieke partijen om zich aan de CPB-analyse te onderwerpen. Ze willen niet voor elkaar onderdoen. Het gevolg is dat er vanuit de kleine politieke partijen wel wat klachten komen dat de exercitie relatief kostbaar is en veel tijd vergt van de partij-deskundigen die bij de exercitie betrokken zijn. Toch heb ik de indruk dat de grote politieke partijen de doorrekening ook voor zich zelf als nuttig beschouwen aangezien er een sterke disciplinerende werking van de exercitie uitgaat, met name ten aanzien van het budgettair beleid. Een bijkomend voordeel voor de opstellers van de economische paragrafen van de politieke partijen is dat de doorrekeningsexercitie voor hen het leven wat veraangenaamt. Immers, binnen de actieve leden van de grote politieke partijen bestaan vele verschillende meningen en opvattingen over politieke preferenties, waarbij ieder lid wel zo zijn eigen stokpaardjes heeft. Zo vertelde de financiële woordvoerder van de PvdA, Ferd Crone, dat hij uit overwegingen van efficiency, zijn inbreng in de doorrekeningsexercities slechts met 2 prominenten van de partij behoefde te bespreken, namelijk met de politieke leider Melkert en met de partijvoorzitter Koole (zie ook De Kam, 2002).

Het wekt geen verbazing dat in het economenland van Tinbergen en Hennisman lang voordat het CPB met de doorrekening begon, de economische gevolgen van de verkiezingsprogramma's onderwerp van debat vormden. Zo was in 1972 een heel nummer van *Economisch Statistische Berichten* gewijd aan de verkiezingsprogramma's van de grootste politieke partijen uit die tijd. Het is interessant om terug te lezen hoe hoofdredacteur Hoffman anticipeerde op de behoefte aan zo'n doorrekeningsexercitie. In zijn redactioneel commentaar, stelt Hoffman (1972) dat economen behulpzaam kunnen zijn bij het aangeven van de manier waarop politieke doeleinden moeten worden gerealiseerd. Economen kunnen, aldus Hoffman, helpen bij het doen van een optimale keuze tussen de schaarse, alternatief aanwendbare middelen om de gestelde welvaartsdoelen te bereiken. Daarbij besefte Hoffman dat het onmogelijk is voor de economen om een volledige objectieve analyse te maken. Maar het is wel zinvol dat de economische analyse zo objectief mogelijk blijft waarbij de politieke partijen een belangrijke rol spelen omdat zij duidelijk moeten aangeven welke hun doeleinden zijn. Volgens Hoffman ontbeerden de politieke partijen indertijd een dergelijke duidelijkheid. Hun doeleinden waren niet steeds duidelijk; en waren ze dat wel dan durfden de politici de inpopulaire consequenties daarvan niet te aanvaarden of aan de bevolking bekend te maken. Daarom is er, aldus Hoffman, in de politiek behoefte aan een methode als de kosten/batenanalyse in economie. Politieke partijen moeten kleur bekennen. Vandaar dat de redactie van ESB in de aanloop naar de toenmalige verkiezingen de tweede-kamer fracties van de grootste 7 politieke partijen een aantal specifieke vragen over een vijftal problemen heeft voorlegd en de antwoorden van de partij-deskundigen – veelal prominenten uit de partij; zie de literatuurverwijzing onder ESB (1972)- heeft gepubliceerd. Het uiteindelijke oordeel over de geschiktheid van het voorgenomen beleid werd daarbij aan de lezers van het ESB overgelaten.

Eerder al hadden Van Eijk en Sandee (1959), in een technische exercitie, gepoogd de optimale beleidsmaatregelen vast te stellen op basis van een sociale welvaartsfunctie. De specificatie van die welvaartsfunctie leidden Van Eijk en Sandee af uit, wat zij noemen, een imaginair interview met de beleidsmakers. Voor de berekening van de optimale instrumentinzet gebruikten zij het korte termijnmodel van het CPB uit 1955 met 27 endogene variabelen. Vermeldenswaard is overigens dat Van Eijk en Sandee in deze op Tinbergiaanse leest geschoeide exercitie juist Tinbergens' mede Nobelprijswinnaar Ragnar Frisch bedanken voor zijn methodologische suggesties. In zijn oratie heeft Merkies (1973) een vervolg gegeven aan deze pogingen om optimaal economisch beleid vast te stellen op basis van sociale welvaartsfuncties van de politieke partijen. Daarbij heeft Merkies welvaartsfuncties gespecificeerd aan de hand van een enquête naar de politieke voorkeuren en ruilwaarden onder de grootste politieke partijen van die tijd. Zijn berekening betreft overigens niet de optimale beleidsregels voor de verschillende partijen, maar gaat, bij wijze van *ex post* analyse, na hoe groot de relatieve welvaartswinsten van de verschillende politieke partijen geweest zijn, gegeven het feitelijk gevoerde beleid. Zo kan berekend worden welke politieke partij, met de eigen welvaartsfunctie als criterium, in de desbetreffende periode de grootste welvaartswinsten gerealiseerd zag. Het is duidelijk dat de in het voorgaande weergegeven berekeningen nog ver afstaan van de doorrekening van de partijprogramma's die het CPB heden ten dage uitvoert.

Toch beseffen ook de meeste van deze voorgangers voor welk dilemma het CPB komt te staan in de beoordeling van de partijprogramma's. Enerzijds genereert het verkrijgen van kwantitatieve informatie over de effecten van de verschillende beleidsvoorstellen in de verkiezingsprogramma's veel waarde. Aan de andere kant is het onmogelijk om een volledig objectief en waarde vrij oordeel over de verkiezingsprogramma's te geven. Ook al zal een goed en integer kwantitatief econoom zijn analyse zo objectief mogelijk uitvoeren, een volledige scheiding tussen de analyse en de normatieve preferenties kan nooit worden gemaakt. Politicologen en bestuurskundigen zullen niet nalaten dit te benadrukken. Het is zeker zo dat het CPB zich in de vormgeving en in de procedure van de doorrekeningsexercitie alle moeite getroost om de uitkomsten zo objectief mogelijk te doen zijn en om willekeur te vermijden. Maar het feit dat er in de huidige doorrekeningsexercities met meerdere modellen wordt gewerkt en dat bij de implementatie van de beleidsmaatregelen in de modellen heel wat taciete, niet in de modelalgoritmes gecodificeerde kennis nodig is, duidt er op dat het onmogelijk is om waarde-oordelen volledig uit de procedure uit te sluiten. Daarom is de exercitie niet zonder meer alleen maar waardevol, maar kunnen ook bezwaren tegen de procedure worden aangetekend, zoals bijvoorbeeld de externe visitatiecommissie van het CPB heeft gedaan (zie Review Committee of the CPB, 1996). In de volgende paragrafen wordt een aantal van deze voor- en nadelen van de doorrekeningsexercitie besproken.

3 Voordelen

Waarom is de doorrekeningsexercitie waardevol? Een aantal redenen is al in de voorgaande paragraaf aangestipt. Zo is een eerste bron van waarde van de exercitie dat alle beleidsvoorstellen van de politieke partijen worden gezien in hetzelfde en consistente modelmatige kader. Dit betekent dat de berekende effecten en de politieke haalbaarheid van de beleidsdoelstellingen in de programma's onderling vergelijkbaar worden gemaakt. De doorrekeningsexercitie verschaft hier in feite een reconstructie en een explicitering van de sociale welvaartsfuncties van de politieke partijen die impliciet in de partijprogramma's verborgen zitten. In beginsel biedt dit aan de kiezers de mogelijkheid om de welvaartsfunctie van die politieke partij te kiezen die het beste aansluit op de eigen preferenties.

In de doorrekeningsexercitie vallen drie stappen te onderscheiden. In de eerste stap wordt de budgettaire ruimte voor de komende kabinetsperiode berekend op basis van een door het CPB opgesteld, zogeheten "voorzichtig trendmatig scenario". Bij de doorrekeningsexercitie is daarbij (nog) uitgegaan van een groei van 2,5% per jaar. De voorzichtigheid heeft hier betrekking op een veiligheidsmarge van een 0,25%-punt per jaar. Deze veiligheidsmarge is kleiner dan de marge in het "behoedzame scenario" dat in de voorgaande kabinetsperiode voor de budgettaire normering werd gebruikt. Met deze kleinere marge volgt het CPB het advies van o.m. de SER en de Studiegroep Begrotingsruimte. Het betekent dat zich naar verwachting, vanwege het voorzichtige karakter, weliswaar in de komende periode meer meevallers dan tegenvallers zullen voordoen, maar dat de verwachte omvang van de meevallers per saldo minder groot zal zijn dan bij het behoedzame scenario uit de voorgaande kabinetsperiode (zie ook de bijdragen in *Openbare Uitgaven*, 33, nr 4, 2001 over het Elfde Rapport van de Studiegroep Begrotingsruimte). Bij de berekening van de budgettaire ruimte op basis van het voorzichtig trendmatig scenario gaat het CPB uit van ongewijzigd beleid.

Ongewijzigd beleid houdt in dat alle uitgavenarrangementen zoals eerder afgesproken intact blijven en dat belasting- en premietarieven niet verhoogd worden. Het betekent dat in het basisscenario wel degelijk een verdere doorgroei van overheidsuitgaven is verondersteld. Vandaar dat het basisscenario beleidsarm wordt genoemd. Zo voorziet dit beleidsarme basisscenario bijvoorbeeld voor de zorg een uitgavenstijging van 3,25%, voor onderwijs een stijging van 2,25%, voor veiligheid een stijging van 1,75%, voor de lagere overheden en openbaar bestuur een stijging van 1,5% en voor sociale zekerheid een stijging van 2,5%. Al deze stijgingen zijn berekend op jaarbasis. De voorstellen in de partijprogramma's worden vervolgens uitgedrukt als intensiveringen of bezuinigingen ten opzichte van dit beleidsarme basisscenario. Deze rekenmethodiek bemoeilijkt natuurlijk enigermate de communicatie en de interpretatie van de beleidsvoornemens van de politieke partijen. Zo hoeft een voorstel tot, bij wijze van voorbeeld, bezuiniging op openbaar bestuur niet te betekenen dat de uitgaven aan deze categorie ook daadwerkelijk zullen dalen.

De tweede stap in de doorrekeningsexercitie betreft de ijzeren budgettaire wetmatigheid dat de overheid net zo veel geld kan besteden als zij ontvangt en financiert. De navolgende definitiegeijkheid beschrijft hoe de budgettaire ruimte plus eventuele ombuigingen besteed kunnen worden aan een combinatie van beleidsintensiveringen, lastenverlaging en aflossing van de staatsschuld.

$$BR + OM + ID = BI + LV + RS$$

met BR: budgettaire ruimte, OM: ombuigingen, ID: inverdien- en uitverdieneffecten (-), BI: beleidsintensiveringen, LV: lastenverlichting, en RS: reductie van de staatsschuld.

De normen en regels voor het budgettair beleid – aanpassing van de procedure voor de Zalm-norm - zijn eveneens onderwerp van advies geweest in de SER en de Studiegroep Begrotingsruimte. Daarbij werd geadviseerd om, in verband met de toekomstige vergrijzing, in een conjunctureel evenwichtige situatie in het trendmatige behoedzame scenario uit te komen op een begrotingsoverschot van 1% BNP per jaar. Van de 5 grote politieke partijen hebben de PvdA, de VVD en het CDA zich in hun partijprogramma aan deze normstelling gehouden, terwijl D66 en Groen Links een iets lager jaarlijks overschot voldoende achten. Het spreekt van zelf dat deze budgettaire rekenregel, afgezien van de in de doorrekeningsexercitie van 2002 vrij gering gebleken inverdien- en uitverdieneffecten, niet gebaseerd is op modelveronderstellingen en dus op veronderstellingen over economisch gedrag. In die zin is het budgettaire kader een objectieve regel waaraan een consistent partijprogramma behoort te voldoen en die dus de partijpolitieke keuzes zonder normatieve kleuring bloot legt.

Dit geldt niet voor de derde stap in de doorrekeningsexercitie waar de werking van de modellen en de veronderstellingen over economisch gedrag een voornamelijk rol spelen. In deze stap worden de gevolgen van de beleidsvoorstellen voor de arbeidsmarkt, voor de productmarkten en voor de inkomensverdeling berekend. In feite is hier ook sprake van een terugkoppeling naar de tweede stap omdat de beleidsvoorstellen aanleiding kunnen geven tot inverdieneffecten of uitverdieneffecten die respectievelijk additionele bestedingsmogelijkheden bieden of tot een beperking van die bestedingsmogelijkheden noodzakelijk. Maar, zoals gezegd, zijn deze tweede orde

effecten in de meest recente doorrekeningsexercitie van het CPB betrekkelijk gering in vergelijking met de effecten die in de voorgaande exercities werden gevonden en waarover toen nog flink wat discussie is ontstaan.

Dit brengt ons tot een tweede belangrijke reden waarom de doorrekeningsexercitie waardevol is. Het dwingt de politieke partijen na te denken over de budgettaire consistentie. Dit betekent dat de politieke partijen gedwongen zijn hun budgettaire keuzes duidelijk te maken en dat zij geen gouden bergen zonder dekking kunnen beloven. Meer in het algemeen kan het feit dat het gebruik van economische modellen het opstellen van beleidsplannen disciplineert als een belangrijke bron van waarde van dit soort kwantitatieve analyses worden gezien (zie bijvoorbeeld Den Butter en Morgan, 2000). Bovendien brengt het niet alleen orde in de beleidsplannen, het roept ook een goede en intensieve interactie op tussen de beleidsmakers en de modeldeskundigen over de vraag welke beleidsinstrumenten het meest effectief zijn om de gewenste beleidsdoelstellingen te bereiken. Deze interactie is dan ook essentieel in het overleg tussen de rekenaars van het CPB en de economische deskundigen die de desbetreffende paragrafen in de programma's van de politieke partijen opstellen. Wel dient te worden opgemerkt dat de procedure die het CPB hanteert in die zin streng is dat de uiteindelijke uitkomst niet meer door de politieke partijen kan worden geamendeerd of beïnvloed. Bovendien is de werkwijze zo ingericht dat tijdens de doorrekeningsexercitie er geen contact en informatie-uitwisseling plaats vindt tussen de deskundigen van de verschillende politieke partijen onderling, afgezien van enige praktische coördinatie over het tijdschema. Het betekent dat de partijdeskundigen niet van elkaar weten hoe hun beleidsvoorstellen door het CPB geïmplementeerd worden en welke de daarbij berekende gevolgen zijn.

Een derde bron van waarde van de doorrekeningsexercitie is dat hiermee het beleidsdebat wordt geplaatst binnen het kader van de opvattingen van het CPB over de werking van de Nederlandse economie. Deze opvattingen zijn gebaseerd op een goede kennis van de economische theorie, op empirisch onderzoek en ook op een grondig inzicht in de Nederlandse instituties. Hiermee verschaft het CPB aan de beleidsanalyse een soort gemeenschappelijke taal waarin de beleidsdiscussie kan plaatsvinden. Deze gemeenschappelijke taal verlaagt de transactiekosten, zoals in de onderhandeling tussen de sociale partners. Het is, bij wijze van voorbeeld, zelfs opmerkelijk hoe zwaar het recente advies van de SER over de middellange termijn leunt op onderzoek en expertise van het CPB (zie SER, 2002). Het betekent dat de economische denkwereld die in de doorrekening van de politieke partijprogramma's wordt gebruikt, bekend en geïnternaliseerd is bij alle professionals die deelnemen aan de beleidsdiscussies in ons land. Een ieder gebruikt de terminologie van het CPB, of is wel gedwongen die te gebruiken, en aanvaardt en interpreteert de uitkomsten van de analyses van het CPB binnen dat idioom. De grote reputatie en kwaliteit van de analyse van het CPB versterkt nog eens het feit dat de gemeenschappelijke taal en het denkkader algemeen aanvaard wordt. Het zal lange tijd en grote investeringskosten vergen voor andere instituten om een dergelijke reputatie op te bouwen. De hoge investeringskosten in de specifieke kennis die voor dit soort berekeningen nodig is, staan, gegeven de omvang van de Nederlandse economie, een proliferatie van de doorrekening van de verkiezingsprogramma's in de weg. In dit opzicht kan de Nederlandse economie niet worden vergeleken met de Duitse economie waar 6 grote economische onderzoeksinstituten, deels in concurrentie met elkaar, de economische beleidsanalyse voor hun rekening nemen. Vandaar dat het in de rede ligt dat het CPB

zijn monopoliepositie bij de doorrekening van de verkiezingsprogramma's zal behouden en ook anderszins zijn spilfunctie in de beleidsanalyse in Nederland zal blijven vervullen.

De laatste, hier te noemen bron van waarde van de doorrekeningsexercitie is dat deze berekeningen bijdragen tot een aanzienlijke verlaging van de onderhandelingskosten over het regeerakkoord. Wellicht was vanuit dit perspectief de waarde van de doorrekeningsexercitie in het verleden groter dan bij de huidige kabinetsformatie aangezien vroeger de coalitiepartners een veel gedetailleerder regeerakkoord sloten dan nu het geval lijkt te zijn. Maar dit laat onverlet dat de onderhandelaars in de kabinetsformatie kennis hebben over de gevolgen die de verschillende beleidsvoorstellen van de politieke partijen volgens het CPB op de politieke doelstellingen hebben. In het verleden bleek dit nuttige informatie te zijn voor het bereiken van een compromis in het regeerakkoord, aangezien in dit akkoord dan de meest effectieve voorstellen uit de programma's van de verschillende politieke partijen in de coalitie konden worden samengevoegd (zie ook Compajen en Den Butter, 1996, voor een vergelijking van de partij-programma's en het regeerakkoord van 1994). Kortom, op deze wijze draagt de doorrekeningsexercitie bij tot de impliciete formulering van een gezamenlijke sociale welvaartsfunctie van alle politieke partijen die aan de Regering deelnemen.

4 Nadelen

De meeste voordelen van de doorrekening dragen ook een kiem in zich waardoor het voordeel in een nadeel kan verkeren. Reeds is opgemerkt dat het onmogelijk is de gevolgen van de beleidsmaatregelen op volledig objectieve manier vast te stellen. Normatieve aspecten en waarde-oordelen zullen altijd in de procedure binnenkruipen. De voorgaande keren hebben dan ook bij wijze van een leerproces tussen de openstellers van de partijprogramma's en de medewerkers van het CPB uitvoerige discussies plaatsgevonden over de wijze waarop de beleidsvoorstellen geïnterpreteerd en geïmplementeerd dienen te worden. In de meest recente exercitie is de ruimte voor deze discussies beperkt gehouden door een strak tijdschema aan te houden.

Toch doen zich in de berekeningsprocedures veel momenten voor dat een discretionaire beslissing genomen moet worden. Het basisscenario en de budgettaire ruimte die daar berekend wordt, is weliswaar gebaseerd op een degelijke vooruitberekening van de economische structurele groei, maar, zoals gezegd, ligt een voorzichtige trendberekening ten grondslag aan dit scenario zodat de waarschijnlijkheid van een hogere structurele groei groter is dan de kans dat de structurele groei lager uitkomt. Dit maakt de interpretatie van het basisscenario nogal ingewikkeld. Daarentegen is er geen plaats voor verschillen van interpretatie in de tweede stap. Hier geldt overduidelijk de strikte, in de voorgaande paragraaf beschreven budgetrestrictie. Het enige oordeelmatige element ligt hier in de inschatting van de in- en uitverdieneffecten.

Daarentegen liggen veel impliciete veronderstellingen ten grondslag aan de derde stap waar een combinatie van de verschillende CPB-modellen wordt gebruikt om het dynamisch tijdpad van de gevolgen van de beleidsvoorstellen te berekenen. Hier is het zeer wel denkbaar dat de opstellers van de verkiezingsprogramma's het niet eens zijn met de voornaamste mechanismen over de werking van de economie die in de

modellen zijn opgenomen. De minst fundamentele bron van onenigheid is nog dat de deskundigen van de politieke partijen andere waarden voor de modelparameters, zoals deze in de CPB-modellen gecalibreerd of geschat zijn, in gedachte hebben. Een gevoeligheidsanalyse van Graafland (2002) toont echter aan dat dit soort veranderingen van de parameterwaarden al grote verschillen in de berekende effecten van de beleidsmaatregelen kunnen opleveren. Een tweede en meer fundamenteel verschil van mening kan ontstaan wanneer de specialisten van de politieke partijen het oneens zijn met een dynamiek van de doorwerking van de beleidsmaatregelen die in de modellen wordt verondersteld. Dit was onder meer een belangrijk punt in de discussie tussen Verbon (1998) en Don (1998) naar aanleiding van de doorrekening van de gevolgen van de voorstellen van het CDA in de CPB-berekening van 1998. Het meest fundamentele conflict zal zich voordoen wanneer de partijdeskundigen het ten principale niet eens zijn met de theoretische onderbouwing van het model en daarmee met de manier waarop het model de werking van de economie beschrijft. In dat geval zouden zij het CPB moeten verzoeken om een andere modelspecificatie te gebruiken. Vanuit dat perspectief lijkt het dan ook gewenst dat de politieke partijen om een gevoeligheidsanalyse vragen met betrekking tot de modelspecificatie. In de praktijk is dat echter niet goed uitvoerbaar. Het zou namelijk veel te veel tijd kosten en het gevaar is levensgroot dat de politieke partijen gaan “shoppen” naar de modelspecificaties die voor hun beleidsvoorstellen het meest gunstig zijn. Evenzeer ben ik bang dat de berekening van betrouwbaarheidsintervallen voor de gevolgen van de beleidsvoorstellen met Monte Carlo simulaties, zoals Graafland (2002) voorstelt, verwarring zal oproepen in het debat over de uitkomsten van de doorrekeningsexercitie.

Als voordeel is aangegeven dat de doorrekeningsexercitie idealiter de sociale welvaartsfunctie van iedere politieke partij zal blootleggen. In werkelijkheid verschaft deze doorrekening echter niet zo'n duidelijk beeld over de ruilwaarden tussen de verschillende beleidsdoelstellingen en over de voorkeuren van de politieke partijen. De uitkomsten vormen een nogal complexe mengeling van beleidseffecten op een groot aantal terreinen. Ook de berekende timing van de effecten kan sterk variëren. Zo zal het beleid van sommige partijen gunstige effecten op de korte termijn hebben terwijl ze op de lange termijn slechter presteren dan andere partijen. Deze rijke verscheidenheid van uitkomsten bemoeilijkt de keuze voor die politieke partij waarvan de voorkeuren het beste aansluiten op de eigen preferenties. Mede om deze reden, en ook vanwege het technisch karakter, is de doorrekeningsexercitie niet echt behulpzaam om de kiezers de politieke partij van hun voorkeur te laten bepalen. Gezegd dient te worden dat het CPB alle mogelijke moeite neemt om de uitkomsten op een heldere wijze te presenteren. Maar alle politieke partijen zullen benadrukken dat hun uitkomsten het beste zijn: op basis van hun eigen beoordelingscriteria; dat wel! Aan de andere kant dreigt het gevaar dat het debat in de media over de resultaten van de doorrekeningsexercitie zeer selectief wordt. In het debat dat naar aanleiding van de exercitie van 2002 is ontstaan (of liever gezegd niet is ontstaan) viel het met die selectiviteit nogal mee maar bij voorgaande gelegenheden werd één enkele beleidsuitkomst - met name het werkgelegenheidseffect - zodanig opgeblazen dat in de media, en zelfs tussen de politieke leiders, het debat daar volledig op gefocust werd. In 1998 was het gevolg dat het CDA met zijn indertijd relatief ongunstige werkgelegenheidseffecten bijkans door alle andere partijen werd uitgesloten van regeringsdeelname. Bij de doorrekening van 2002 zijn in de pers wat misverstanden ontstaan over de verdeling van de koopkracht tussen lagere en hogere

inkomensgroepen. Dit kwam omdat het CPB de ziekenfondsgrens als scheidslijn tussen de hogere en de lagere inkomens hanteert zodat ook de in de PvdA plannen begunstigde (lagere) middeninkomens tot de hogere inkomensgroepen werden gerekend.

Een hiermee verwant probleem is dat, onvermijdelijk, de berekeningen van het CPB een zeer technisch karakter hebben zodat de ins en outs moeilijk door buitenstaanders en leken te beoordelen zijn. Het is echt een exercitie voor insiders, waarbij een select groepje professionals de taal van het CPB echt vloeiend spreekt en dus de werking van de modellen volledig op waarde weet te schatten. Graafland (2002) laat zien dat het nog maar de vraag is of de berekeningen door buitenstaanders, ook al zijn die deskundig, gereproduceerd kunnen worden. Er worden immers verschillende modellen gebruikt die niet allemaal dezelfde beleidseffecten opleveren. Het grote aantal oordeelmatige keuzes bij het combineren van de modelberekeningen kan niet allemaal volledig gedocumenteerd worden.

Een volgend nadeel van de doorrekeningsexercitie is dat een aantal aspecten die de politieke partijen en ook het publiek als belangrijk en relevant beschouwen, niet in de berekeningen kunnen worden meegenomen. Het kan om positieve effecten gaan, zoals bijvoorbeeld om de gevolgen van beleidsmaatregelen om de onderwijskwaliteit te verhogen of om het zorgstelsel zonder hogere kosten efficiënter te maken. Maar het kan ook om negatieve effecten gaan, zoals om hoge transactie- en transieskosten van beleidsmaatregelen. Zo valt bijvoorbeeld in dit laatste geval te denken aan de juridische transactiekosten van een strikter immigratiebeleid of van de voorstellen van de Commissie Donner en de SER om de WAO te hervormen (zie Hazeu en Den Butter, 2002). De doorrekeningsexercitie blijft immers beperkt tot de kwantificering van de economische effecten van de beleidsvoorstellen. Ofschoon de doorrekening van 2002 ook een kwalitatieve analyse van het milieubeleid, van de voorstellen ter herziening van het zorgstelsel en de WAO bevat, blijven andere belangrijke onderwerpen in de verkiezingsstrijd, zoals de wachtlijsten, de veiligheid, de criminaliteit, het overheidsfalen en het herstel van waarden en normen, buiten de berekening. Opmerkelijkwijz zijn het juist deze met een kwantitatieve economische analyse niet direct meetbare thema's geweest, die in 2002 de verkiezingsstrijd hebben gedomineerd. Gedeeltelijk zou deze leemte kunnen worden opgevuld wanneer de andere Planbureaus in aanvulling op de kwantificering van het CPB een analyse geven op de terreinen waar zij deskundig zijn. Het RIVM maakt al dergelijke aanvullende analyses op het gebied van het milieu.

Ten slotte levert het doorrekeningsexercitie nog een interessante probleem, of liever gezegd, een bijeffect op. Degenen die de programma's van de politieke partijen opstellen zijn zo langzamerhand goed op de hoogte van de eigenschappen van de modellen van het CPB. Ze weten welke beleidsvoorstellen volgens die modellen de gewenste effecten opleveren. Het gevolg is dat de politieke partijen met die beleidsvoorstellen komen die het volgens de modellen van het CPB goed doen. Dit heeft tot een opmerkelijke convergentie van de politieke beleidsplannen geleid, in het bijzonder tussen de gevestigde politieke partijen die zich met goede CPB-uitkomsten regeringswaardig willen tonen. In de doorrekening van 2002 geldt dit bijvoorbeeld voor de beleidsvoorstellen van Groen Links. Deze zijn zodanig verenigbaar met de voorstellen van de andere partijen (ter linker zijde) dat Groen Links in de verkiezingstijd niet op voorhand werd uitgesloten van regeringsdeelname.

Naast de ontzuiling heeft deze convergentie van de beleidsvoorstellen er misschien ook wel toe bijgedragen dat de belangstelling en daarmee de opkomst van de Nederlanders voor de algemene verkiezingen, aan het afnemen was totdat de polarisatie van Pim Fortuyn weer leven in de brouwerij bracht. Bovendien bestaat er nog altijd het risico dat de manier waarop de CPB-modellen de economische werkelijkheid beschrijven niet correct is zodat alle politieke partijen in het ontwerp van hun programma's op het verkeerde paard wedden. In dat geval zou sprake zijn van een opmerkelijke politieke technologieval. Maar ook dit is ten dele een verklaring voor het politieke succes van Pim Fortuyn die niet veel waarde aan de doorrekeningsexercitie hechtte. Zijn terecht gebleken gevoel was dat de werkelijke verkiezingsthema's die de bevolking in 2002 van belang achtte, niet op economisch gebied lagen of althans niet aan de hand van een CPB-exercitie te becijferen waren. Aan de andere kant kan het technocratisch en op economisch succes gerichte beleid dat zich leent voor een analyse van het CPB, bij de andere politieke partijen tot een blinde vlek hebben geleid voor de thema's die bij de bevolking leven. Zo zijn de reële uitgaven voor zorg en veiligheid tijdens de regeerperiode van Paars II respectievelijk met 4% en 7,25% per jaar gestegen bij een gemiddelde volumegroei van het BBP van 2,5%. Deze aanzienlijke beleidsintensiveringen voor zorg en veiligheid zijn goed bedoeld, maar verhullen het groeiend – en in de verkiezingsstrijd gearticuleerde – ongenoegen van de bevolking over te lange wachtlijsten, onvoldoende bestrijding van de criminaliteit en de problemen van de immigratiesamenleving.

Natuurlijk heeft Don (2002) het bij het rechte eind wanneer hij beweert dat het bevorderlijk is voor de welvaart wanneer de opstellers van de partijprogramma's de eigenschappen van de CPB-modellen benutten wanneer deze modellen een juiste beschrijving van de werkelijkheid geven. Toch kan de dominante rol van de modellen van het CPB en het impliciete conceptuele kader waarmee alle economen van ons land zijn opgegroeid, aanleiding geven tot een grote padafhankelijkheid in de analyse. Het gevaar dreigt dat er een soort vertoogcoalitie ontstaat die nieuwe en relevante conceptuele ideeën buiten sluit (zie Van den Bogaard, 2002). Opmerkelijk in dit verband is dat de belangrijke beleidsomslag van een op stimulering van de vraag gericht Keynesiaans beleid naar neo-klassiek aanbodbeleid aan het eind van de jaren '70 juist door het CPB geïnitieerd is en zelfs in eerste instantie werd aangevochten in de academische wereld (zie Den Hartog en Tjan, 1974, 1976, Driehuis en Van der Zwan, 1976 en Den Butter, 1990). Bij andere gelegenheden is het dominante beleidsanalytische denkkader van het CPB wel door buitenstaanders aangevochten (zie bijvoorbeeld Van Bergeijk en Van Sinderen, 2000).

5 Besluit

Van belang voor toekomstige doorrekeningsexercities is hoe de nadelen ervan kunnen worden weggenomen of gemitigeerd, terwijl de voordelen behouden blijven. Zo zou het gevaar van de technologieval vanwege een al te dominante en te eenzijdige economische vertoogcoalitie kunnen worden vermeden wanneer een brede en kwalitatieve analyse van die beleidsvoorstellen uit de verkiezingsprogramma's wordt gemaakt die niet in de modelberekening te implementeren zijn en die geen belangrijke budgettaire consequenties hebben. Er kan gedacht worden aan het bij elkaar brengen van onafhankelijke deskundigen met een verschillende disciplinaire achtergrond, die in een georganiseerde procedure (bijvoorbeeld volgens de Delphi- methode) tot een

gezamenlijk oordeel komen. Ook kan zo'n kwalitatieve analyse worden opgesteld in een samenwerkingsverband met de andere planbureaus (het Sociaal Cultureel Planbureau en het nieuw opgerichte Ruimtelijke Planbureau). Meer specifiek valt ten aanzien van de oordeelmatige en discretionaire keuzes die het CPB in de exercitie moet maken, te denken aan een begeleidingscommissie van onafhankelijke, technisch onderlegde deskundigen die een intermediaire functie zouden kunnen vervullen in de beraadslagingen tussen de medewerkers van het CPB en de opstellers van de verkiezingsprogramma's. Deze commissie zou dan een eigen evaluatierapport kunnen openstellen waarin de belangrijkste keuzes en discussiepunten tijdens de doorrekeningsprocedure worden vermeld. Daarnaast zou het CPB ook kunnen rapporteren over een gevoeligheidsanalyse met betrekking tot de meest cruciale veronderstellingen in de berekeningen waarbij wordt aangegeven hoe de beleidsvoorstellen in de modellen zijn geïmplementeerd. Wel moet over de wijze van publicatie van zo'n gevoeligheidsanalyse en van eventuele betrouwbaarheidsintervallen van de modeluitkomsten goed worden nagedacht. Het gevaar bestaat dat dit het politieke debat zodanig vertroebelt dat de exercitie ter zijde wordt geschoven en daarmee juist waarde verliest.

Tot slot lijkt het nuttig om een zogeheten *post mortem* analyse over de voorgaande doorrekening van de verkiezingsprogramma's uit te voeren. Zo'n *post mortem* dient niet om de kwaliteit van de doorrekening vast te stellen, maar is juist bedoeld om plannen van de politieke partijen in de voorgaande verkiezingen te confronteren met de feitelijke uitkomsten aan het eind van de regeringsperiode. De vraag is dan in welke mate de plannen gerealiseerd zijn, welke effecten toegeschreven kunnen worden aan de beleidsmaatregelen die daadwerkelijk genomen zijn en welk deel van de economische ontwikkeling uitsluitend aan externe factoren valt toe te schrijven. Een dergelijke analyse zou het relatieve belang van de beleidsvoorstellen in de verkiezingsprogramma's in perspectief kunnen plaatsen zodat er duidelijkheid wordt verkregen welk gewicht deze beleidsvoornemens in het feitelijk beleid hebben. Dat is ook leerzaam voor de opstellers van de verkiezingsprogramma's en kan aangeven hoe nuttig het is om in de verkiezingsprogramma's, of in het regeerakkoord, als-dan opties in te bouwen, analoog aan de grenswaarden waarbinnen de regels van de Zalm-norm gelden.

Al met al genereert de doorrekening van de verkiezingsprogramma's door het CPB naar mijn mening voldoende waarde voor het beleid om als waardevol te kunnen worden beschouwd. Die waarde zou nog kunnen worden vergroot door meer de expertise van onafhankelijke deskundigen in de procedure in te bouwen en door het wetenschappelijk debat over de doorrekeningsexercitie te verbreden. Vooropgesteld zij dat dit niet het strakke tijdschema en goede huidige procedurele opzet van de exercitie in de weg mag zitten. Het meest waardevolle element van de exercitie is dat het de transactiekosten verlaagt bij de onderhandelingen over een regeerakkoord en dat het helderheid brengt over de budgettaire beleidskeuzes van de verschillende politieke partijen. Maar aan de meest voor de hand liggende doelstelling voldoet deze exercitie niet, namelijk dat het de Nederlandse burgers helpt om te bepalen op welke partij zij moeten stemmen. Het grote aantal zetels dat de LPF bij de laatste verkiezingen heeft gehaald, levert hiervoor het bewijs.

Literatuur

- Bogaard, A. A. van den, 1998, *Configuring the economy. The emergence of a modelling practice in the Netherlands, 1920-1955*, Thela Thesis: Amsterdam.
- Bogaard, A. A. van den, 2002, *De verwevenheid tussen toekomstverkenning en beleid; het ontstaan van vertoogcoalities*, Werkdocument W127, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Den Haag.
- Bergeijk, P.A.G. en J. van Sinderen, 2000, Models and macroeconomic policy in the Netherlands, in Den Butter and Morgan (red.), 26-38.
- Butter, F. A. G. den, 1991, Macroeconomic modelling and the policy of restraint in the Netherlands, *Economic Modelling*, 8, 16-33.
- Butter, F. A. G. den, en M. S. Morgan, 1998, What makes the models-policy interaction successful?, *Economic Modelling*, 15, 443-475.
- Butter, F. A. G. den, en M. S. Morgan (red), 2000, *Empirical models and policy making: interactions and institutions*, Routledge, London.
- Compaijen, B, en F.A.G. den Butter, 1996, *De Nederlandse Economie 2; algemeen- en financieel-economische beleidsanalyse*, Wolters Noordhoff, Groningen.
- Don, F.J.H., 1998, Verbons verwijten aan CPB onterecht, *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 9/10, 1998, 406-410.
- Don, F.J.H., 2002, Economic analysis of election platforms, what, how and why? (Nederlandse titel??), *Openbare Uitgaven ??*, dit nummer
- Donders, J.H.M., en J.J. Graafland, 2000, CPB models and employment policy in the Netherlands, in Den Butter and Morgan (red.), 10-25.
- Driehuis, W. and A. van der Zwan (red.), 1978, *De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien*, Stenfert Kroese, Leiden.
- ESB, 1972, Economische visies van politieke partijen, *Economisch Statistische Berichten*, 57, 1060-1079 (met bijdragen van J.M. den Uyl – PvdA, M.J.W.M. Peijnenburg – KVP, G.M.V. van de Aardenne – VVD, A. Schouten and A.J. Vermaat – ARP, H.A.F.M.O van Mierlo – D'66, D.F. van der Mei and N.C. de Ruiters – CHU, and W. Drees jr.- DS'70)
- Eijk, C.J. van, en J. Sandee, 1959, Quantitative determination of an optimum economic policy, *Econometrica*, 27, 1-13.
- Graafland, J.J., 2002, Balancing information and uncertainty; in J.J. Graafland en A. Ros (red.) [Titel bundel berekende keuzes....]
- Hartog, H. den, en H.S. Tjan, 1974, *Investerings, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Occasional Paper no. 2, Centraal Planbureau, Den Haag.

Hartog, H. den, en H.S. Tjan, 1976, Investment, wages, prices and demand for labour (a clay-clay vintage model for the Netherlands), *De Economist*, 124, 32-55.

Hazeu, C.A., en F.A.G. den Butter, 2002, Een WAO die werkt: prikkels in plaats van arbitrage, *Economisch Statistische Berichten*, 87, 164-167.

Hoffman, L., 1972, Politiek in ESB, *Economisch Statistische Berichten*, 57, 1057.

Kam, C.A. de, 2002, Verslingerd aan het Planbureau, *NRC-Handelsblad*, April 23, 2002, 16.

Merkies, A.H.Q.M., 1973, *Van prognoses naar programma's*, Oratie, Vrije Universiteit Amsterdam, 13 april, 1973.

Review Committee CPB, 1997, *Scanning CPB; a view from the outside*, Centraal Planbureau, Den Haag.

Social Economische Raad (SER), 2002, *Advies sociaal economisch beleid 2002-2006*, te verschijnen.

Tinbergen, J., 1936, Kan hier te lande, al dan niet na overheidsingrijpen een verbetering van de binnenlandse conjunctuur intreden, ook zonder verbetering van onze exportpositie? Welke lering kan ten aanzien van dit vraagstuk worden getrokken uit de ervaringen van andere landen?, in: *Praeadvies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek*, Nijhoff: Den Haag, 62-108.

Verbon, H.A.A., 1998, Vernieuwing van de partij – CPB modellen verwijtbaar ondeugdelijk, *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 7-8, 1998, 345-349.

Zanden, J.L.van, 2002, Driewerf hoera voor het poldermodel, *Economisch Statistische Berichten*, 87, 344-347.